

BADIIY TARJIMA NAZARIYASINING ASOSIY KONSEPSIYALARI: EKVIVALENTLIK, FUNKSIONAL YONDASHUVLAR VA MADANIY BURILISH

Musayev Boburbek Mirzaakbarovich

Farg'ona davlat universiteti, Amaliy ingliz tili kafedrasida o'qituvchisi

Bobking2204@gmail.com +998905662204

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 6-noyabr 2025-yil

Tasdiqlandi: 10-noyabr 2025-yil

Jurnal soni: 16-B

Maqola raqami: 15

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v16i.1300>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/

KEYWORDS

badiiy tarjima, leksik-grammatik moslik, ekvivalentlik, funksional yondashuv, madaniy burilish, tarjima nazariyasi.

ANNOTATSIYA

Maqolada badiiy tarjima nazariyasining uch asosiy yo'nalishi qisqacha tahlil qilinadi: ekvivalentlikka asoslangan lingvistik yondashuvlar, funksional va skoposga yo'naltirilgan konsepsiyalar hamda "madaniy burilish" doirasidagi qarashlar. A.V. Fyodorov, L.S. Barkhudarov, V.N. Komissarov, Roman Jakobson, Eugene Nida, Itamar Even-Zohar, Gideon Toury, Hans J. Vermeer, Susan Bassnett, Andre Lefevere, Lawrence Venuti va George Steiner ishlari asosida badiiy tarjimaning mazmun, forma va madaniy kontekst o'rtasidagi muvozanat masalasi yoritiladi. Adabiyotlar tahlili lingvistik modeldan funksional va madaniy paradigma sari bosqichma-bosqich siljishni ko'rsatadi; maqolada konseptual-analitik va qiyosiy yondashuvlar qo'llanadi. Natijada badiiy tarjimani ko'p qirrali semiotik-madaniy hodisa sifatida talqin qiluvchi qisqa integrativ konseptual model taklif etiladi.

Kirish. Badiiy tarjima nazariyasi XX asr mobaynida tilshunoslik va adabiyotshunoslik chegarasidan chiqib, madaniyatshunoslik va semiotika bilan uyg'unlashgan mustaqil ilmiy yo'nalishga aylandi. Dastlab e'tibor asosan leksik-grammatik moslik va "to'g'ri" tarjima masalalariga qaratilgan bo'lsa, keyinchalik funksional va madaniy omillar, ideologik kontekst, o'quvchi va buyurtmachi talablari ham nazariy muhokama markaziga ko'tarildi.

Globalashuv jarayonida tillararo va madaniyatlararo muloqotning jadallashuvi badiiy tarjima nazariyasini zamonaviy filologiyaning eng faol rivojlanayotgan yo'nalishlaridan biriga aylantirmoqda. Tarjima amaliyoti insoniyat tarixining qadimiy qatlamlariga borib taqalsa-da, bugungi kunda uning nazariy asoslarini qayta ko'rib chiqish, yangi metodologiyalarni ishlab chiqish va turli yondashuvlar o'rtasidagi o'zaro munosabatni aniqlashtirish dolzarb masalalardan biridir. Xususan, badiiy tarjima jarayonida ekvivalentlik tushunchasi, funksional yondashuvlar va madaniy burilish paradigmasi tarjimashunoslikning konseptual asoslarini belgilab beruvchi muhim nazariy yo'nalishlar sifatida o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Ushbu mavzuning dolzarbligi badiiy tarjima jarayonida yuzaga keladigan lingvistik, stilistik va madaniy muammolarni chuqur tahlil qilish zarurati bilan belgilanadi. Turli nazariy konsepsiyalar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash orqali tarjima jarayonining ko'p qatlamli tabiati ochib beriladi, tarjimonning ijodiy tanlovlari, madaniy kontekstni qayta talqin qilish jarayonlari va maqsadli auditoriyaga ta'sirchan badiiy mazmun yetkazish mexanizmlari ilmiy asosda yoritiladi. Shu orqali zamonaviy tarjimashunoslikda ekvivalentlik, funksional yondashuvlar va madaniy burilishning bir-birini to'ldiruvchi, integrativ konsepsiyalar sifatidagi o'rni aniqlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Tarjimashunoslik adabiyoti shuni ko'rsatadiki, badiiy tarjima nazariyasi kamida uch yirik yo'nalish doirasida shakllangan. Birinchi yo'nalish – ekvivalentlikka tayanuvchi lingvistik model bo'lib, u rus tarjimashunoslik maktabida A.V. Fyodorov, L.S. Barkhudarov va V.N. Komissarov tomonidan izchil ishlab chiqilgan. Fyodorov tarjimani bir tildagi nutqiy asarni boshqa til vositalari bilan mazmunan va usluban imkon qadar to'liq ifodalash deb belgilaydi (Фёдоров). Barkhudarov esa tarjimaning predmetini til tizimlaridan ko'ra konkret matnlarni tashkil etishini ta'kidlaydi¹. Komissarov ushbu pozitsiyani kengaytirib, ekvivalentlikning darajalari va tipologiyasini ishlab chiqadi².

Ikkinchi yo'nalish – funksional-pragmatik va skoposga asoslangan yondashuvlar bo'lib, ular G'arb tarjimashunosligida Roman Jakobson,

Eugene Nida, Mona Baker va Hans J. Vermeer ishlari bilan bog'liq. Jakobson tarjimaning til ichidagi, tillararo va intersemiotik turlarini farqlab, "to'liq ekvivalentlik"ning prinsipial ravishda cheklanganligini ko'rsatadi³. Nida formal va dinamik ekvivalentlikni farqlab, dinamik ekvivalentlik orqali qabul qiluvchi auditoriya reaksiyasini manba auditoriyasiga imkon qadar yaqinlashtirishga intiladi⁴. Baker ekvivalentlikni so'z, grammatik, matn va pragmatik darajalarda o'rganib, uni doimiy "moslik" emas, balki kontekstga bog'liq optimal yechim sifatida talqin qiladi⁵. Vermeer esa skopos nazariyasida tarjimani maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy harakat sifatida tushuntiradi; tarjima strategiyasi skoposdan kelib chiqib belgilanadi⁶.

Uchinchi yo'nalish – polisistema va madaniy burilishga asoslangan deskriptiv paradigmadir. Madaniy burilish doirasida André Lefevere tarjimani ideologik, poetik va institutsional chekllovlar ostida amalga oshadigan "qayta yozish" shakli sifatida tushuntiradi⁷. Lawrence Venuti esa domestikatsiya va xorijlashtirish strategiyalarini qarama-qarshi qo'yib, tarjimonning "ko'rinmasligi"ni tanqid qiladi⁸.

Susan Bassnett tarjimani markazida til turgan, ammo aslida madaniy va semiotik tizimlararo o'zaro ta'sir bilan bog'liq jarayon sifatida tasvirlaydi⁹.

George Steiner esa "After Babel" asarida har qanday muloqotni talqin va ma'no ko'chishi sifatida tushuntirib, tarjimani insoniy kommunikatsiyaning universal modeli deb ko'rsatadi¹⁰. Bu fikr badiiy tarjimaga ayniqsa mos keladi: badiiy matnda obraz, ritm, uslub, intertekst va madaniy konnotatsiyalar bir butun bo'lib, ularni boshqa til tizimi va adabiy an'anaga ko'chirib o'tish murakkab interpretativ harakatni talab qiladi. Ushbu maqola hajman qisqartirilgan shaklda bo'lsa-da, aynan shu jarayonni tushuntirib beruvchi uch asosiy nazariy blokni – ekvivalentlik, funksional yondashuvlar va madaniy burilishni – ixcham tahlil qiladi.

METODOLOGIYA. Ushbu tadqiqot badiiy tarjima nazariyasidagi ekvivalentlik, funksional yondashuvlar va madaniy burilish konsepsiyalarining ilmiy asoslarini tahlil qilishga yo'naltirilgan bo'lib, u bir nechta metodologik yondashuvlar integratsiyasi asosida amalga oshiriladi.

Tadqiqotning asosini tarjimashunoslik bo'yicha klassik va zamonaviy nazariyalar, jumladan, A.V. Fyodorov, L.S. Barkhudarov, V.N. Komissarov, Roman Jakobson, Eugene Nida, Itamar Even-Zohar, Gideon Toury, Hans J. Vermeer, Susan Bassnett, Andre Lefevere, Lawrence Venuti va George Steinerlarning ilmiy ishlari tashkil etdi. Bu yondashuv ekvivalentlik konsepsiyasining tarixiy evolyutsiyasini, funksional

¹ Бархударов, Л. С. *Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода*. Москва, Международные отношения, 1975, 240 с.

² Комиссаров, В. Н. *Теория перевода (лингвистические аспекты)*. Москва, Высшая школа, 1990, 253 с.

³ Jakobson, Roman. "On Linguistic Aspects of Translation." *On Translation*, edited by Reuben A. Brower, Harvard University Press, 1959, pp. 232–39.

⁴ Nida, Eugene A. *Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*. E. J. Brill, 1964, 331 pp.

⁵ Baker, Mona. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. 2nd ed., Routledge, 2011, 352 pp.

⁶ Vermeer, Hans J. "Skopos and Commission in Translational Action." *The Translation Studies Reader*, edited by Lawrence Venuti, 3rd ed., Routledge, 2012, pp. 191–202.

⁷ Lefevere, André. *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*. Routledge, 1992, 176 pp.

⁸ Venuti, Lawrence. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. 2nd ed., Routledge, 2008, 336 pp.

⁹ Bassnett, Susan. *Translation Studies*. 4th ed., Routledge, 2014, 208 pp.

¹⁰ Steiner, George. *After Babel: Aspects of Language and Translation*. 3rd ed., Oxford University Press, 1998, 538 pp.

yondashuvlarning shakllanish mexanizmlarini, madaniy burilishni tarjima jarayoniga ta'sir etuvchi yangi paradigma sifatida talqin etish imkonini berdi. Nazariy manbalar matnlararo taqqoslash va konseptual tahlil asosida o'rganildi.

Shuningdek, ingliz, rus va o'zbek tillaridan tanlangan bir qator badiiy matnlar hamda ularning tarjimalari qiyosiy-deskriptiv yondashuv asosida tahlil qilindi. Bu metod yordamida semantik ekvivalentlikning turli darajalari, funksional o'xshashlik va transformatsiyalar, madaniy elementlarning tarjimada qanday aks etishi aniqlandi. Qiyosiy tahlil orqali nazariy konsepsiyalarning amaliy ko'rinishlari aniqlab borildi.

Madaniy burilish konsepsiyasini yoritishda tarjima jarayonining diskursiv tabiatiga e'tibor qaratildi. Diskursiv tahlil quyidagilarni o'rganishga xizmat qildi:

- tarjimonning subyektiv tanlovlari,
- ijtimoiy-madaniy kontekstning tarjimaga ta'siri,
- maqsadli auditoriya ehtiyojlarining tarjima strategiyalarini belgilashi.

NATIJA. Natijada badiiy tarjima nazariyasining uch asosiy konseptual yadrosi aniqlanadi. Birinchidan, ekvivalentlik konsepsiyasi lingvistik maktab uchun markaziy kategoriya bo'lib qoladi. Fyodorov va Barkhudarov uchun ekvivalentlik, avvalo, mazmun va ifodaning maksimal to'liq va sodiq ko'chirilishidir; bu yondashuv badiiy matn uslubiy yaxlitligini saqlash zaruratiga e'tibor qaratadi. Nida va Baker ekvivalentlikni funksional va pragmatik o'lchovlar bilan boyitib, badiiy tarjimada "eng yaqin tabiiy ekvivalent"ni topish g'oyasini ilgari suradilar.

Ikkinchidan, funksional va skoposga asoslangan konsepsiyalar tarjimaning maqsad va auditoriyaga bog'liqligini ko'rsatadi. Vermeer nazariyasiga ko'ra, bitta manba matn turli skoposga ega bo'lgan bir necha tarjima modelini vujudga keltirishi mumkin: sahna uchun adaptatsiya, ilmiy-kritik nashr, talabalarga mo'ljallangan soddalashtirilgan variant va hokazo. Jakobson va Nida ishlarida ham o'quvchi va kommunikativ vaziyatga yo'naltirilgan qarorlar muhim o'rin egallaydi (Jakobson; Nida).

Uchinchidan, polisistema va madaniy burilish paradigmali badiiy tarjimani keng madaniy va ideologik kontekstga joylashtiradi. Lefevere va Venuti tarjimani kanon, ideologiya, nashriyot siyosati va o'quvchi kutilmalari bilan bog'laydi; domestikatsiya va xorijlashtirish strategiyalari orqali tarjimonning madaniy siyosatdagi rolini ochib beradi. Shu tariqa, badiiy tarjima nazariyasining asosiy konsepsiyalari til darajasidagi ekvivalentlikdan tortib, tizimiy va madaniy omillargacha bo'lgan butun spektrni qamrab olishi aniqlanadi.

MUHOKAMA. Ekvivalentlik konsepsiyasi badiiy tarjima amaliyotida zarur, biroq mutlaq emas. Jakobson ta'kidlaganidek,

Adabiyotlar ro'yxati

1. Baker, Mona. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. 2nd ed., Routledge, 2011.
2. Бархударов, Лев Соломонович. *Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода*. Москва, Международные отношения, 1975.
3. Bassnett, Susan. *Translation Studies*. 4th ed., Routledge, 2014.
4. Фёдоров, Андрей Викторович. *Основы общей теории перевода*. 4-е изд., Москва, Высшая школа, 1983.
5. Jakobson, Roman. "On Linguistic Aspects of Translation." *On Translation*, edited by Reuben A. Brower, Harvard University Press, 1959, pp. 232–239.
6. Комиссаров, Виллен Наумович. *Теория перевода (лингвистические аспекты)*. Москва, Высшая школа, 1990.

ayniqsa poetik matnlar tarjimasida to'liq ekvivalentlik emas, balki ijodiy transpozitsiya haqida gapirish maqsadga muvofiq. Nida va Baker konsepsiyalarida bu holat dinamik va pragmatik ekvivalentlik tushunchalari orqali izohlanadi: ma'no, ta'sir va uslub o'rtasida muvozanat izlanadi. Shunday ekan, badiiy tarjima jarayonida ekvivalentlik qat'iy me'yor emas, balki turli darajalarda amalga oshadigan moslashuvlar majmuasi sifatida ko'riladi.

Funksional va skopos yondashuvlari tarjimonni faol qaror qabul qiluvchi agent sifatida ko'rsatadi. Biroq skoposga haddan tashqari tayanish matnning estetik murakkabligi va intertekstual qatlamlarini soddalashtirish xavfini tug'dirishi mumkin. Steinerning hermenevtik modeli bu yerda muhim: tarjima harakati faqat maqsadga emas, balki manba matnning badiiy individualligiga ishonch va hurmatni ham nazarda tutishi kerak¹¹. Shunday qilib, funksional nuqtai nazar ekvivalentlik konsepsiyasini inkor etmay, balki uni maqsad, auditoriya va janr bilan bog'lab qayta talqin qiladi.

Polisistema va madaniy burilish nazariyalari badiiy tarjimani milliy adabiy taraqqiyot va madaniy siyosat bilan bog'lab o'rganishga imkon beradi. Venuti va Lefevere bu tasviri paradigmaga tanqidiy o'lchov qo'shib, tarjimani ideologik filtrlash va kanonni shakllantirish vositasi sifatida talqin qiladi.

O'zbek tarjimashunosligi uchun bu nazariy yondashuvlarni bir-biridan ajratilgan holda emas, balki integrativ tarzda qo'llash maqsadga muvofiq. Rus maktabining lingvistik an'analari, Nida va Bakerning funksional konsepsiyalari hamda Venuti va Lefeverening madaniy-ideologik qarashlari birgalikda qo'llansa, o'zbek tiliga badiiy tarjimalarni tahlil qilish va baholash uchun yanada mukammal metodologik model vujudga keladi.

XULOSA. Qisqartirilgan ushbu maqola badiiy tarjima nazariyasining asosiy konsepsiyalarini – ekvivalentlik, funksional yondashuvlar va madaniy burilishni – ixcham, ammo konseptual yaxlit ko'rinishda taqdim etdi. Ekvivalentlik til darajasidagi moslikdan tashqari, funksional va madaniy o'lchovlar bilan boyitilgan murakkab kategoriya ekanligi ko'rsatildi. Funksional va skopos nazariyalari tarjimani maqsad, auditoriya va janr bilan bog'lagan holda tarjimonning professional erkinligi va mas'uliyatini yoritadi. Polisistema, deskriptiv tarjimashunoslik va madaniy burilish esa tarjimani adabiy tizim, kanon va ideologik siyosat kontekstida tushuntirishga imkon beradi.

O'zbek ilmiy muhitida bu konsepsiyalarni o'zlashtirish, bir tomondan, badiiy tarjima amaliyotini chuqurroq tahlil qilishga yordam beradi, ikkinchi tomondan esa, tarjimonlar tayyorlash va tarjima tanqidi uchun nazariy asos yaratadi. Kelgusida o'zbek tiliga tarjima qilingan muhim badiiy asarlar materiali asosida ekvivalentlik darajalari, skopos, normlar, domestikatsiya va xorijlashtirish strategiyalarini deskriptiv tahlil qilish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qoladi.

7. Lefevere, André. *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*. Routledge, 1992.
8. Nida, Eugene A. *Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*. E. J. Brill, 1964.
9. Nida, Eugene A., and Charles R. Taber. *The Theory and Practice of Translation*. E. J. Brill, 1969.
10. Steiner, George. *After Babel: Aspects of Language and Translation*. 3rd ed., Oxford University Press, 1998.
11. Venuti, Lawrence. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. 2nd ed., Routledge, 2008.
12. Vermeer, Hans J. "Skopos and Commission in Translational Action." *The Translation Studies Reader*, edited by Lawrence Venuti, 3rd ed., Routledge, 2012, pp. 191–202.

¹¹ Steiner, George. *After Babel: Aspects of Language and Translation*. 3rd ed., Oxford University Press, 1998, 538 pp.